

Слижук О. Проблеми наративізація воєнної травми в сучасній літературі для підлітків під час текстуального вивчення та позакласного читання. *Українська мова і література в школі*. 2022. № 2 (161). С. 12-15.

Звернення до вивчення травматичного досвіду в сучасних літературі, інших видах мистецтва, культурі загалом, зумовлене розгортанням світових воєнних конфліктів, необхідністю подолання їх наслідків й запобігання новим. Це вимагає пошуку сучасних підходів у дослідженні таких літературних і культурних феноменів.

Особливо гостро постає проблема подолання травматичного досвіду в літературі для дітей та юнацтва, зокрема в підлітковій, яка транслює поведінку й розмірковування особистості, що перебуває у стані дорослішання, формування системи цінностей.

Про актуалізацію досліджень теми обпаленого війною дитинства в літературі й розгляд війни як травми, а не шляху до тріумфу, можемо говорити тільки на початку ХХІ ст., коли були зняті умовні тематичні обмеження щодо кола читання підлітків. Проблеми «діти і війна», «діти і Голокост», «травматичний воєнний досвід підлітка» стали предметом літературознавчих пошуків У. Баран, Т. Качак, В. Кизилової, О. Ніколенко та ін. Вони є актуальними й для досліджень сучасної літератури для дорослих читачів.

О. Шостак зазначає: «Літературна оптика травми дотична до наукових пошуків у галузі memory studies. Заслужують на увагу дослідження Я. та А. Ассман, П. Нори, П. Рікера, М. Альбваса щодо проблеми культурної пам'яті, її соціальних рамок, протистояння офіційного уніфікованого наративу альтернативним версіям історії. У художньому тексті вибудовуються меморативні моделі, що відображають різні політики ідентичності. А травма – знаковий чинник у формуванні пам'яті» [9, с. 301]. Пам'ять про трагічні події Другої світової війни, відображена в художніх творах практично всіх національних літератур, і для дорослих, і для юних читачів, є предметом досліджень сучасних науковців.

У. Баран, Т. Качак вважають перспективним «порівняння художньої інтерпретації теми «діти і війна» в українській літературі для дітей та зарубіжній, презентованій текстами «Генерал» Майкла Формана, «Ворог» Давида Калі, «Сімейна реліквія» Пьотра Гореліка, «Хлопчина незухвалий» Ред'ярда Кіплінга, «Бомба і генерал» Умберто Еко, «Летить, хрущі» Крістіне Нестлінгер, «Щоденник Анни Франк»» [5, с. 75]. Вони звертаються до аналізу творів для дітей про війну українських письменників (П. Панч «Син Таращанського полку», В. Королів-Старий «Чмелик», Олесь Гончар «Земля гуде», Ю. Яновський «Київська соната», Ю. Збанацький «Таємниця Соколиного бору», В. Близнець «Землянка», Григійр Тютюнник «Климко», Євген Гуцало «Співуча колиска з верболозу», В. Рутківський «Потерчата»). Важливою ознакою, яка об'єднує ці твори, є розповідь про травматичний досвід підлітків у воєнних перипетіях.

Мета статті – розкрити художні особливості наративів, через які відбувається транслювання травматичного досвіду, зумовленого війною, у літературних творах та інших медіатекстах для підлітків – романі Джона Бойна «Хлопчик у смугастій піжамі» та в однойменному кінофільмі Марка Хермана, окупаційному романі Григорія Гусейнова «Одіссея Шкіпера та Чугайстра» та в ілюстраціях до нього.

Ці твори не були предметом детальних літературознавчих досліджень. Їм присвячені кілька статей сучасних літературознавців, зокрема С. Ковпик, О. Ніколенко та ін., але вони заслуговують на увагу, бо транслюють пам'ять про трагічні події Другої світової війни, про трагічні наслідки якої мають знати наступні покоління, щоб не повторити тих помилок, які її спричинили.

В. Василенко зазначає: «Виокремлюючи той або той аспект травми, учені звертаються до літературних наративів, автобіографій, психоаналізу, практики права, теорії пам'яті, а предметом їхнього аналізу стають події, що залишили свій незагоєний слід, або пам'ять про них (Перша, Друга світові, Холодна війни, Голодомор і Голокост, Хіросіма та Чорнобиль, травми дитинства, сексуального насильства, старіння тощо), репрезентовані в художніх або non-fiction текстах, а також поетика травми, відтворена засобами фотографії чи кіно. Інкорпоровані в

соціальний, культурний простори такі текст, фотографія, кінохроніка набувають (ви)значення свідчення, до того ж не в юридичному (як покази очевидця), а в культурному смислі (як своєрідні спосіб і форма оповіді про болісні і “закриті” ізольовані події). Свідчення про травму, виражене через текст – оповідну форму чи наративну структуру, що у свій спосіб (ре)конструює травматичну подію, при цьому набуває значення не лише соціокультурного, а й психотерапевтичного письма, яке потребує свого прочитання» [3, с. 110].

У літературі для підлітків пам'ять про травму наративізується за посередництвом своєрідної сповіді, очима очевидців, яка, крім власне розповіді, містить низку психологічних деталей, які підсилюють емоційне сприйняття минулих трагічних подій сучасними юними реципієнтами.

Причому травматичний досвід наративізується через переживання підлітків, для яких, незалежно від того, до якого військового табору належать їхні батьки, війна є безперечним лихом. Вона змінює звичний для них спосіб життя, часто розлучає з друзями. Вони змушені покидати рідний дім, перебувати у стані «Одіссеї», адаптуватися до іншого локусу, в якому почувуються «чужими».

Аналізуючи роман ірландського письменника Джона Бойна «Хлопчик у смугастій піжамі», О. Ніколенко зазначає: «Цей твір, перекладений понад 50 мовами, одразу облетів увесь світ. У сюжеті твору відчуваються архетипи фольклорних казок, зібраних братами Я. і В. Грімм. У німецькій казці «Гензель і Гретель» йдеться про двох дітей, які внаслідок дій жадібної мачухи та безвольного батька-дроворуба потрапили в чужий і ворожий простір лісу, де їм загрожує загибель у пічці страшної відьми. Проте винахідливість і спритність дозволяють дітям не загинути в полум'ї. У своєму романі Дж. Бойн розповідає про історію двох німецьких дітей – брата й сестри (Бруно і Гретель), які також опинилися у ворожому світі, тільки це вже реальний простір часів Другої світової війни. Батько Бруно й Гретель працює комендантом табору неподалік від Берліна, де знищують полонених євреїв із різних куточків Європи» [7, с. 87].

У романі показані різні психотипи підлітків, причому, чим молодші вони за віком, тим безпосередніше їхнє світосприйняття, тим вони чутливіші до несправедливості, породженої воєнним конфліктом, який переріс у світову трагедію.

Оповідь у романі хоч і веде гетеродієгетичний наратор, але він настільки тонко описує всі міркування й емоційні стани головного героя – дев'ятирічного Бруно, що складається враження про наративізацію в такий спосіб його (наратора) особистого травматичного досвіду.

З часу переїзду на місце нового призначення батька, Бруно постійно перебуває у стані стресу: «Бруно відчув біль у животі – щось наростало всередині нього, і коли воно прорветься з найглибших глибин у зовнішній світ, то примусить його кричати й репетувати, що ця подія – хибна, це несправедлива й велика помилка, за яку комусь доведеться розплачуватися найближчими днями, чи натомість примусить його вдаритися у сльози. Він не розумів, як це могло статися. Ще вчора він був цілком задоволений, грався вдома, мав трьох найкращих у житті друзів, ковзав перилами, намагався зіп'ястися навшпиньки й помилуватися видовищем Берліна, а тепер його запхали в цей холодний незатишний дім, де було троє служниць, які розмовляли пошепки, і служник, нещасний і сердитий, де, здавалося, ніхто не прагнув розвеселитися» [2, с. 18].

Потрапивши у страшне місце поруч із концтабором для євреїв, дитина з такою тонкою психічною організацією була приречена на трагедію, яка, зрештою і сталася з Бруно: шукаючи пригод, читати про які любив понад усе, він потрапляє на територію табору і разом зі своїм другом, єврейським хлопчиком Шмулем, гине у печі крематорію.

Зі Шмулем, який є ровесником Бруно, але внаслідок страшних обставин гетто, в якому опинився разом з усією своєю родиною, здається більш досвідченим і менш емоційним, Бруно познайомився під час своєї мандрівки вздовж колочого дроту, яким був оточений табір для євреїв. «Коли Бруно вперше наблизився до хлопчика, той сидів, схрестивши ноги на землі, дивлячись на пилкуку під собою. Проте через мить він подивився вгору, й Бруно побачив

його обличчя. Обличчя також було дуже дивне. Шкіра майже сіра, але такої сірості Бруно ніколи раніше не бачив. Хлопчик мав великі очі кольору солодкої карамелі. Білки були дуже білі, й коли хлопчик подивився на нього, то Бруно здалося, що на його обличчі нічого немає, крім величезних засмучених очей. Бруно ніколи не бачив худішого або сумнішого хлопчика, але подумав, що буде цікаво побазікати з ним» [2, с. 93]. Щира дружба між хлопчиками зав'язалась з першої ж зустрічі й тривала аж до їхньої трагічної загибелі. Описуючи її, автор підкреслює всю абсурдність війни, адже у дитинстві всі люди мають однакові інтереси, і немає у світі речей, які їх роз'єднують.

Дванадцятирічна Гретель, сестра Бруно, мислить і сприймає обставини, в яких вони опинилися, більш раціонально, вона вміє приховувати свої справжні емоції, спричинені війною і переїздом, але страждає від цього не менше за свого брата: «З одного боку, вони обоє мали одну істотну спільну характеристику: не належали до світу дорослих. І хоч він ніколи її не запитував, та були всі шанси, що вона теж почувалася самотньою в Геть-Звідси. Зрештою, в Берліні вона мала Гільду, Ізабель та Луїзу, з якими могла погратися. Звичайно, то були набридливі дівчата, але ж вони доводилися їй подругами. А тут вона не мала нікого, крім своєї колекції неживих ляльок. Хто знає, чи Гретель справді не божевільна. Можливо, вона думає, що ляльки розмовляють із нею?» [2, с. 134].

Порівнюючи роман Джона Бойна «Хлопчик у смугастій піжамі» з його екранізацією, О. Ніколенко зазначає: «У фільмі порівняно з книжкою емоційно посилено символічні образи печі й чорного диму, а також психологічний конфлікт Бруно з батьком – комендантом табору. Бруно прагне гордитися батьком, але постійно пересвідчується в тому, що той робить «щось не добре». У повісті комендант здогадався про лихо, яке сталося з його сином, лише через рік після його зникнення. А у фільмі батько одразу знаходить залишки одягу Бруно біля огорожі й комендант повною мірою відчув увесь біль, який він завдавав євреям, на собі. Горе батька зображується у фільмі як закономірний наслідок його відданості нацизму. Гретель у фільмі Марка Хермана показано як представницю юного покоління німців, які потрапили

під вплив жахливої гітлерівської ідеології. Хоча у фіналі вона залишається жити й сумує за загиблим братом, але глядач, який добре знає хід історії, не впевнений, чи виживе Гретель у подальшому» [7, с. 87]. Вважаємо, що таке загострення сюжету й акцент на проблемі гріха й покаяння у фільмі Марка Хермана досягається завдяки іншому, порівняно з літературним твором, способі нарративізації, втіленому не лише у оповідних структурах та художніх деталях, а й у візуальних об'єктах: колір волосся та очей дітей, їхній зовнішній вигляд, чорний дим, що затьмарює враження від прекрасної природи і є нагадуванням про трагедію єврейського народу, яка триває на очах у дітей і дорослих.

Є у романі та фільмі «Хлопчик у смугастій піжамі» і представник молодого покоління німців, захоплених ідеями нацизму – цинічний і жорстокий дев'ятнадцятирічний лейтенант гітлерівської армії Курт Котлер. Цей персонаж, хоч і не викликає співчуття через його ганебні вчинки, але насправді є сам глибоко трагічним, бо символізує приреченість на загибель молодого покоління німців, інфікованих вірусом людиноненавистництва. Насправді він відчуває лють через те, що має родинну таємницю, яка нівелює його приналежність до «вищої арійської раси». Це його власний батько, професор літератури, який не сприйняв гітлерівської політики й емігрував за кордон. Відчуваючи глибоко в душі страх перед оприявленням цієї таємниці, лейтенант Котлер тамує його у люті й жорстокості у поводженні зі слабшими.

Дорослішання та пригоди («Одіссея») підлітка на прізвисько Шкіпер на тлі подій Другої світової війни, які відбуваються в невеликому степовому українському містечку – у центрі сюжету «окупаційного роману» «Одіссея Шкіпера та Чугайстра» українського письменника азербайджанського походження Григорія Гусейнова. На початку твору Шкіпер – шістнадцятирічний підліток, а в кінці – дев'ятнадцятирічний юнак, як і Курт Котлер.

Якщо у романі Джона Бойна, через воєнні події, герої змушені покинути свій дім, то у книзі Григорія Гусейнова у дім Шкіпера, у його рідне місто прийшли «чужі» й змінили звичний для нього порядок речей, що, з одного боку, є для нього травматичним досвідом, а з іншого – новими небезпечними

пригодами, своєрідною «Одіссеєю». Перипетії у місті почалися ще задовго до приходу німецьких солдатів. Війна ще гриміла за його межами, але вона порушила звичний для підлітків порядок: «Перехожі обережно та мовчки обходили місце, куди вночі втрапила німецька бомба. На обличчях не читалося ні найменшого здивування, ніби такі падають щодня, на зразок жовтневого листа з кленів. Хлопця несподіваний здогад навіть заспокоїв: виходить, у житті є щось, здатне пересилити страх і особним чином вселити надію. А його емоційний виплеск – тільки хвилинна слабкість. І все ж після жахливої ночі життя розділилося на те, що до вибуху, й на те, що після нього. Одночасно це був і сплеск самосвідомості, наслідки якого вчуватимуться довго» [4, с. 59].

Воєнні події спричинили активну мобілізацію чоловіків до армії, а пізніше арешти й розстріли болгар, євреїв, циганів. Усе це закарбовується у пам'яті Шкіпера, щоб він міг поділитися з нащадками. Через усе життя він пронесе дружбу з єврейським юнаком Сьоомою, рятуватиме його з матір'ю від арештів, понад усе дорожитиме взаєминами з ним і вже на схилі літ, почувши його голос у телефонній слухавці, безмежно зрадіє: «Й тоді ж хлопці стали вигадувати жартівливі заповіді. Наприклад, поклялися, що коли доля їх раптом розведе в різні краї велетенської держави, вони не лише пам'ятатимуть, а невтомно один одного розшукуватимуть. “Скільки сил матимеш, віддай на пошуки друга!” – піднесено казав Сьома, а в Шкіпера стискалося серце. Менш пафосним приятель був, коли йшлося про дівчат. “У світі багато красунь, – філософствував мудрагель. – Але згодом дехто перетворюється на потвору, й таке свинство вчиняє з ними диявол; з живого робить мертве, з блискучого – тьмяне, з красивого – потворне”» [4, с. 69].

Через пригоди Шкіпера автор описує усі деталі життя окупованого міста, долі його жителів. Ці оповіді наскільки реалістичні, органічно вплетені у композицію роману, що дають читачеві зрозуміти всю абсурдність, усю суперечливість і крайню напруженість людського існування у вирі війни. Хоч події розгортаються і не на передовій, але кожна людина щоденно перебуває на межі життя і смерті.

На протизагу шазлиним дружим стосункам із Сьомою, трагічно склалося перше кохання Шкіпера до Валі, його однокласниці, надзвичайно красивої й приреченої на загибель, як виявляється в романі. Валя прихильно ставиться до Шкіпера, але насправді, очевидно, не вважає його своїм коханим. Трагізм її долі полягає у фатумі, який переслідує її з часу зустрічі з тридцятирічним німецьким військовим лікарем Куртом Ройбером. Зрештою Валя дає згоду на одруження з ним, і вони від'їжджають із міста й трагічно гинуть під час бомбардування: «...в нас тоді стояв німецький шпиталь. Там санітаркою була українська дівчина. Великі світлі очі, дуже гарна. Заходила до нас на хутір. Її чоловік – німецький лікар. Ось якраз до шпиталю звідкілясь прибилися сизі голуби, а раніше не водилися. Коли налетіли радянські літаки й стали стріляти, то в усьому шпиталі загинуло лише двоє – українка і її чоловік-німець”. Шкіпер хотів зауважити, мовляв, лікар, який загинув, насправді німцем не був, у його родини більшою мірою сербське коріння, а дівчину, напевно, звали Валею, однак промовчав» [4, с. 412]. Сизі голуби й символізують той фатум, що переслідує Курта й Валею. Є у романі й інші символи, зокрема міфічні месники – змії-жовтобрюхи, які в часи відплати раптом зринають із глибин рідної землі.

Концентрація уваги Шкіпера на осмисленні фантастичних істот і світів дає йому змогу подолати той стресовий стан, у якому він постійно перебуває під час війни, побороти страх смерті й втрати найрідніших людей. Читаючи роман, реципієнти мовби заново переживають і осмислюють трагічні події минулої війни.

Органічно доповнюють нарацію чорно-білі знімки, на яких зображене життя степового міста у різні періоди війни. Їх не так і багато, вони розміщені на початку кожного розділу й сприймаються як хронікальні кадри тих подій: голодні й обідрані діти на вулицях покинутого радянськими військами міста [4, с. 10], усміхнені лиця містян, які з надією зустрічають нову німецьку владу [4, с. 120], їхні сумні обличчя у чергах за продовольством [4, с. 218], зігнуті спини й помітно схудлі городяни на підневільних роботах, будинки з вибитими шибками, купа лантухів з піском для укріплень [4, с. 262], колони євреїв, яких ведуть на

розстріл, і поряд – усміхнені обличчя фольксдойчок [4, с. 329]. Ці світлини візуалізують приховану деградацію людей, у життя яких прийшла війна, й оприявнюють її підступність і травматичність для психіки.

Отже, у сучасних художніх творах про Другу світову війну для підліткового читання (for teenagers and young adult) травматичний досвід поколінь наративізується через оповідні структури, здійснювані гетородієгетичним наратором, у центрі яких – пригоди й психологічне формування юної особистості, яка намагається боротись за життя у змінених обставинах існування, спричинених воєнними подіями. Своєрідність нарації полягає у її виході за межі літературного твору, набуття мнемонічної, соціокультурної та психотерапевтичної функцій.

Література

1. Бежан О. А. Феномен травми у літературі про катастрофу (на матеріалі сучасної американської та російської прози). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2013. Вип. 33. С. 33–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2013_33_9.
2. Бойн Д. Хлопчик у смугастій піжамі : роман. Львів : Видавництво Старого Лева, 2018. 192 с.
3. Василенко В. Збираючи уламки досвіду: теоретична (ре)концептуалізація травми. *Слово і Час*. 2018. № 11. С. 109–122.
4. Гусейнов Г. Одиссея Шкіпера та Чугайстра : окупаційний роман. Київ : Ярославів Вал, 2015. 416 с.
5. Качак Т. Б., Баран У. С. Діти і війна : художня інтерпретація теми в українській літературі для дітей та юнацтва. *Вісник центру дослідження літератури для дітей та юнацтва «Література. Діти. Час.» Вип. VI.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Українська література для і про дітей: історичні здобутки й тенденції розвитку»*. Старобільськ : Вид-во ДЗ «Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка», 2016. 156 с.

6. Ковпик С. Психотипи містян в окупаційному романі Г. Гусейнова «Одіссея Шкіпера та Чугайстра». *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність*. 2017. Вип. 9. С. 70–82.
7. Ніколенко О. Голокост – вічний урок людству (Виховання протидії расизму й ксенофобії на матеріалі сучасної зарубіжної літератури та кіномистецтва). *Естетика і етика педагогічної дії*. 2018. Вип. 18. С. 84–94.
8. Травма : Пункты: Сб. ст. / сост. С. Ушакин и Е. Трубина. Москва : Новое литературное обозрение, 2009. 936 с.
9. Шостак О. «Культура покаєння» в художньому тексті: простір кореляцій memory studies і trauma studies. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (Літературознавство)*. 2016. № 1 (17). С. 301–305.